

BARTÓK ISTVÁN

„Máriának öccse, Márta”

A 16. századi prédikáció-irodalom kritikátörténeti vonatkozásaiból

A prédikációkhoz kapcsolódó irodalmi gondolkodás dokumentumai Magyarországon hazai szerkesztésű, önálló művekben viszonylag későn, a 17. század közepén jelennek meg.¹ A korábbi időkak elméleti tájékozottságára a külföldi eredetű munkák (ars praedicandi, ars concionandi) mellett különféle segédkönyvek (predikációgyűjtemények, kommentált bibliakiadások, konkordanciák, florilegiumok, példatárak) ismeretéből lehet következtetni. Maguk a szövegek is mutatják szerzőik felkészültségét. Az ilyen közvetett bizonyítékok mellett különösen jelentősek azok az elszórtan fel-felbukkanó megjegyzések, amelyek a beszéd szerkezetére, részeire, stílusára vonatkoznak. A fentebbiekre utaló legkorábbi adatokat Tarnai Andor tekintette át a kezdetektől az 1530-ig tartó korszakot feldolgozó kritikátörténeti monográfiájában.²

Az 1520–30-as évektől jelentek meg és váltak egyre népszerűbbé Európa-szerte az irodalmi gondolkodás alakulását jelentősen befolyásoló munkák, beleértve a predikációkról megfogalmazott nézeteket és előírásokat is. Tovább éltek a középkori ars praedicandi hagyományai, de fordulatot hozott mind a reformáció terjedése, mind a humanista műveltség érvényesülése, katolikus és protestáns körökben egyaránt. A korszak legnagyobb hatású személyiségei, Erasmus és Melanchthon kapcsolódó műveikben részletesen taglalták a világi és az egyházi retorika viszonyát, a predikáció műnemi besorolásának lehetőségeit és számos más elméleti problémát.³

Erasmus az *Ecclesiastes, sive Concionator evangelicus* (1535) című vaskos könyvében részletezte tanait. Melanchthonnak a *De officio/officiis concionatoris* című összefoglalója volt a 16. században a legkönnyebben hozzáférhető. 1529-től számos kiadást ért meg különféle cím- és szövegváltozatokkal, önállóan és más művekhez csatolva vagy

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

- 1 A régiség magyar vonatkozású retorikai és homiletikai irodalmának összefoglaló áttekintése: KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihaladott mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 33–68. A kapcsolódó kutatásokról, bibliográfiával: SZETEY SZABOLCS, „A homiletikatörténeti kutatások problémái”, in *Tan és módszertan*, szerk. TRAJTLER DÓRA ÁGNES, *Conferentia rerum divinarum* 3, 151–167 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2012).
- 2 TARNAI ANDOR, „A magyar nyelvet írni kezdi”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 52–55, 69–72.
- 3 A kérdéskör részletes ismertetése: KECSKEMÉTI GÁBOR, „A predikáció műnemi besorolása és a predikációelméleti gondolkodás korszakai”, in *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, HARGITTAY EMIL és THIMÁR ATTILA, *Historia litteraria* 2, 143–158 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1996).

a praeceptor összegyűjtött műveiben is. További prédikációelméleti írásai sokáig kézirat formában, töredékesen, fogalmazványokban, kortársai lejegyzéseiben maradtak fent és terjedtek.⁴

A későbbiekben idézendő prédikátorok iskolázottságát legnagyobb részben ismerjük. Bizonyosra vehető, hogy a Bécsben, Krakkóban, Wittenbergben vagy éppen Párizsban megfordult szerzők találkoztak a korszak gondolkodását meghatározó elméleti művekkel. Hazai szerzőink megjegyzései között az 1530–1580 közti időszakban azonban hiába keresünk egyértelmű utalásokat az európai praeceptor-irodalomra – legalábbis ami a prédikáció retorikáját illeti. Természetesen felismerhetők a sokféle megfogalmazásban terjedő tanítások, de a forrás megnevezése nélkül. Ezek éppúgy származhatnak az évszázados hagyományok ismeretéből, mint a legfrissebben megjelent, külföldön beszerezhető kézikönyvekből. A feltételezhető források nyomozásánál érdekesebbek lehetnek a hazai szerzők megállapításai. Ezek áttekintése és rendszerezése mindazonáltal nem teszi feleslegessé az utalásokat a legfeltűnőbb párhuzamokra.

A legtöbb kritikátörténeti adalékot a szerzők kapcsolódó megjegyzései tartalmazzák. Ezek elsődleges forrásai az egyes kötetek ajánlásai, előszavai. Jelen tanulmányban ezekből válogatok. A kiragadott példákban számos olyan általánosság olvasható, amelyek a prédikáció műfajából következnek, mint például az adott kiadvány legfőbb célja: a hívek lelki épülése, hitbéli megerősödése, ezáltal az üdvözülés elősegítése. Ismétlődő motívum a patrónus dicsérete. Néha ezek az általános elemek is tartalmazznak olyasmint, ami az adott korszak hazai történelmi, vallási, felekezeti viszonyaiból következik. A kísérszövegekben is gyakran tárgyalt teológiai problémák mellett felfedezhetők olyan mozzanatok, amelyek szorosabban kapcsolódnak az irodalmi gondolkodás történetéhez. A korábbi szakirodalomban más összefüggésekben idézett részleteket kritikátörténeti szempontból értelmezve és kiegészítve eddig figyelmen kívül hagyott megnyilvánulásokkal, világosabban kirajzolódhatnak a vizsgált korszak jellemzői.

1. „Gondot kellene a Jehova magzatira viselni”. Művelődési program a prédikációskötetek kísérszövegeiben

Néhány esetben a szerzők tevékenységük tágabb összefüggéseit is szem előtt tartják. Többen panaszkodnak amiatt, hogy az ország területi megosztottsága és a felekezeti ellentétek miatt a prédikálás nehézségekbe ütközik. Kevés a prédikátor, nem jutnak el a hívekhez. Azt is megfogalmazzák, hogy a háborús helyzet nemcsak az igehirdetésnek, hanem általában a művelődésnek sem kedvez. A templomok mellett az iskolák, nyomdák sem működnek. Felvetődik a felelősség kérdése és a megoldás lehetőségei.

4 *Quomodo concionator novitius concionem suam informare debeat* (1531–1536), *De modo et arte concionandi* (1537–39 k.), *De ratione concionandi* (1552). Melanchthon prédikációelméleti írásai összegyűjtve először 1929-ben jelentek meg: *Supplementa Melanchthoniana, Fünfte Abteilung, Schriften zur praktischen Theologie II: Homiletische Schriften*, hrsg. Paul DREWS, Ferdinand COHRS (Leipzig: Verlag von M. Heinsius nachfolger Eger & Sievers, 1929). A továbbiakban: SM V/II. A nyomtatott kiadásokról: Lawrence D. GREEN, James J. MURPHY, *Renaissance Rhetoric Short-title Catalogue 1460–1700* (Aldershot: Ashgate, 2006²).

Melius Juhász Péter egyik prédikációskötetének az olvasókhöz szóló előszavában mintha valamiféle művelődési programot vázolna.

Tuggyátok szerelmes attyámfiak, keresztyének, hogy miként az oskolák, a prédikátorok fészkei megromlanak ez nagy sok háborúság miatt, így az Isten a nyomtatást is a mi országunkban megfogytatá.⁵

A háborús állapotokon kívül a „fejedelmeket, urakat és gazdagokat” hibáztatja, amiért nem fordítják anyagi javaikat az egyház támogatására, beleértve a könyvnyomtatás elősegítését is: „[...] nem költik ezek Isten tisztességére pénzöket, jó szerszámot a szegény nyomtatók nem csenálhatnak. [...] az szegény könyv nyomtatóknak is sem házok, sem jövedelmek”.⁶ A megoldás természetesen az lenne, hogy akik tehetik, segítsék az egyház munkáját.

Melius figyelmeztetése nem nélkülözi a fenyegetést sem.

Ezt azért írom, hogy meglássák efféle Urak és fejedelmek, micsoda lélekkel mernek az ítélő bíró eleibe menni, mert számot vésznek a sáfárságról. Ha dajkák, gondot kellene a Jehova magzatira viselni. Mert nem tobzódásra, ciffrára, hogy frissen, csak magára, feleségére költse, mint ama kevély gazdag étkű: csak morsalékból sem ada enni az Lázárnak, de hova lón? Pokolra temetteték, Lázár paradicsomba vitették.⁷

A felelősség kérdését Bornemisza Péter is érinti postilláinak harmadik kötetében. Balassa Andrásnak és feleségének, Mérai Annának címzett ajánlásából kitűnik, hogy a prédikátorok eredményes működését a „fejedelmeknek” kell biztosítaniuk. Kötelességeik között Bornemisza első helyen említi az igehirdetés megfelelő körülményeinek megteremtését.

Hogy minden gongyokat az Istenre hagyván csak abban vigyáznak, mint lehessenek ő fölségének ez kevés ideig való Mammonból jó sáfárok. Kik szorgalmatosan gondolkodnak mind az Isten igéjének tisztán való hirdetésére: mind ifjaknak taníttatására, oskoláknak és Ispitáloknak tartására, árváknak fel nevelésére, cselédeknek és nyomorult jobbágyiknak éltetésére, raboknak segítségére, országoknak őrzésére és oltalmazására, és mind egyéb tisztességes és idvösséges dolgoknak meg szerzésére, az ő ajándékok és értékek szerént.⁸

Az igehirdetők támogatására a legjobb példa természetesen az ajánlás címzettje, Balassa András.

5 MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az Szent Iánosnak tött jelenesnec igaz es iras szerint valo magyarazasa prédikatioc szerint...* (Várad: Török Mihály, Raphael Hoffhalter, 1568), xiiiij, RMNY 259.

6 Uo., xiiiijr–v.

7 Uo., xiiiijv.

8 BORNEMISZA Péter, *Harmadik része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak...* (Sempte: Bornemisza Péter, 1575), (2)r. RMNY 362.

2. „Kik az diák írást nem tudgyák”. Az anyanyelvű irodalom és közönsége

A 16. század folyamán az anyanyelvű irodalom Európa-szerte egyre inkább előtérbe kerül. Ennek egyik fő okaként a reformációnak azt a törekvését szokás említeni, mely szerint az „igaz tanítást” a legszélesebb rétegek között el kell terjeszteni. Ennek leg-hatékonyabb eszköze a prédikáció. A népnyelvek felértékelésének folyamata szorosan összefügg a megcélzott közönséggel, amelynek legnagyobb része csak anyanyelvén ért. Így nálunk is felismerték, hogy a „tudatlan kösség”, a későbbiekben oly sokszor emlegetett „deáktalan kösség” csak a magyar nyelvű szövegekből épülhet. A felolvasást vagy a mintapredikációk nyomán szerkesztett szóbeli előadást azok is megértik, akik olvasni nem tudnak.

A magyar irodalom történetét végigkíséri az összehasonlítás kényszere „más nemzetekkel”. Általános jelenség a lemaradás tényének megállapítása, és ebből következően – jobb esetben – a felzárkózás igénye. Jellemző példa erre a régiségben az anyanyelvű irodalom, a nyomtatott könyvek helyzete, beleértve a prédikációkat is. Erre hivatkozik Kulcsár György is prédikációskötetében, Bánffi Miklósnak címzett ajánlásában.

Sok jámbor körösztények kérének arra, hogy az én reám bízott talentum szerint azoknak, kik az diák írást nem tudgyák avagy akik diák könyveket sem szerezhettek, az vasárnapokra és egyéb fő Ünnepekre rendelt Evangéliomok magyarázattyának rendit Prédikáció szerint rövid beszéddel Magyar nyelven meg írnam, miért hogy egyéb nemzet igen bévölködik az Isten igéjének világosságával, az szegény Magyar nemzet se fosztatnék meg attól, és írással az távul valóknak is, meg ez világból ki múlásom után is szolgálhatnék.⁹

Károlyi Péternek az *Apostoli hitvallást* magyarázó prédikációit a szerző halála után jelentette meg a debreceni nyomdász, Hoffhalter Rudolf. A Váradi Kalmár Mihálynak címzett terjedelmes ajánlásban a kiadó több kritikátörténeti érdekű kérdést fejteget. Károlyi példájára hivatkozva érvel a magyar nyelvű szövegek közreadásának szükségessége mellett, és szól a prédikációk megformálásáról, stílusáról is. Az ajánlásban felbukkan a századok során gyakran ismétlődő motívum, az összehasonlítás más nemzetekkel.

[...] ez mostani időkben is sok féle nemzetek ebben munkálkodnak, hogy az ű nyelveken való embereket is építsék, és ebben is az bölcsek az erőtlenekhez szabják magokat, és nem szégyenlenek ű nekik az ű tulajdon nyelveken írni, csak hogy űket az idvösséges tudománban elő vihessék, nem nézvéen az ű bölcsségeeknek mutogatására, hanem az gyarló és vékony értelmű híveknek hasznokra és lelki épületekre.¹⁰

9 KULCSÁR György, *Postilla, az az evangeliomoknak [...] predicatio szerint való magyarázatia* (Alsólindva: Rudolphus Hoffhalter, 1574), [:]3r, RMNY 334. Későbbi kiadásai: Bártfa: Guttgesel Dávid, 1579, 1597, RMNY 426, 793. Hasonmás kiadása: *Postilla...*, kiad. HUBERT Ildikó (Lendva, Budapest: Galéria Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár, 2011).

10 KÁROLYI Péter, *Az apostoli Credonak avagy vallasnak igaz magyarazattia praedicatiok szerint...* (Debrecen: Rudolphus Hoffhalter, 1584), a2v, RMNY 539.

Az idegen példák követését a magyar nyelvű nyomtatványok hiánya indokolja.

Ebben is pedig az Magyar nemzet az el múlt időkben igen meg fogyatkozott volt az egyéb nemzetekre nézve, kik között sok jeles írások az ünnön nyelveken olvastatnak, mely ha igen szükséges nem volna, sok tudós és nevezetes emberek az ünnön nyelveken írván az kösségnek tanítására nem fáradoztanak volna [...]»¹¹

Hoffhalter megfelel azoknak is, akik feleslegesnek tartják a magyar nyelvű könyveket. Eközben derűlátóan foglal állást abban a régiségben gyakran felvetődő kérdésben, hogy anyanyelvünk alkalmas-e egyáltalán árnyaltabb tartalmak kifejezésére.

[...] a sok tudós és nevezetes emberek [...] jó példájukból könnyű meg érteni, minemü boldon ítéletek legyen azoknak, akik azt kiáltják, hogy nem szükséges légyen Magyar nyelven írni, miért hogy az Görög avagy az Deák nyelv az magyarázatra alkalmasob légyen, mely noha igaznak láttatik, mind az által nem adatott oly értelem mindeneknek, hogy azokból derék épületet vehessenek. Hát akik az nyelvekhez értenek, nem illik azoknak irigyködni, mikor az erőtlenek is azoknak értelmére jutnak, a mellyek[et] az tudósbak az bölcsenek írásokból sok munkával vesznek ki. De efféle ítéletű emberek avagy kevélyek, ítélvén azt, hogy az Magyar nyelven semmi haszonnal nem mondathatik; avagy irigyek, bánván azt, hogy az tudatlanok az hasznos dolgokat értik; avagy némelylek röstök is, kik ű magok sem munkálkodnak, s egyebeknek hasznos munkájokat is szidalmazzák.¹²

Korábban idézett ajánlásban Kulcsár György felsorolja az okokat, amelyek könyvének megírására indították. Ezek sorában említi, hogy azokra gondolt, akik tudnak magyar könyveket olvasni. Felsejlik a későbbi korok hazai irodalmából ismerős „cselédes gazda” képe, aki a „hivatásos” ige hirdető helyett is gondoskodhat környezetének lelki épüléséről.

[...] sok atyafiakat látok, kik írást tudnak olvasni, és miért hogy igen meg szüköltnek az egyházi szolgálak, kívánnyák látni és örömet olvasni az Űr szolgálinak írásit, hogy hütökben meg erősödyenek, és házok népét is lassan lassan oktathassák az idvesség tudományra.¹³

A „cselédek” Bornemisza Péter közönsége között is felbukkannak, először a postillák második kötete Somy Borbálának címzett magyar nyelvű ajánlásában: „sokszor minden nap kétszer is prédikáltam Nagyságtok cselédi előtt, de soha csak ingyen sem sajdítottam, hogy meg unta volna az gyakran való prédikációt.”¹⁴ A harmadik kötet ajánlásának címzettjeként már említett Balassa András is gondolt háza népére: „Sok-

11 Uo., a2v.

12 Uo., a2v–a3r.

13 KULCSÁR, *Postilla...*, [...]3v.

14 BORNEMISZA Péter, *Másik része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak...* (Sempte: Bornemisza Péter, 1574), (3)ijjv, RMNY 355.

szor tulajdon prédikátorokat udvarodban tartottál, hogy nem csak magadat, hanem egész házád népét az te uradnak és Istenednek ismeretibe és tiszteletibe nevelnél.”¹⁵ Bornemisza ugyanott nevezi meg – mint fentebb idéztem – a „cselédeket és nyomorult jobbágyokat” is.

A magyar nyelvű nyomtatott prédikációk remélt közönsége között szerepelnek a kegyes asszonyok is, akik, ha olvasni nem is tudnak, de felolvastatják maguknak a Szentírás magyarázatát. Postilláinak első kötetében Bornemisza Thurzó Erzsébethez magyar nyelvű ajánlással fordul. Ebben példaként jelenik meg az evangéliumi Mária, „Mártának öccse”.

Ez Máriához most is láttam hasonlatosakat, kik [...] nem csak ünnepnap vagy idő közt, hanem minden nap, még étel közt is, ebéden és vacsorán olvastatták előttök az Evangéliomoknak magyarázattját, hogy aznak édességével elegyitenék ételeket, italokat, hogy eccersmind éltetnék mind lelkeket és mind testeket.¹⁶

Egyes konkrét közönségretegek említésén túl Bornemisza az egész nemzet távlatában gondolkozik. Ugyancsak az első kötetben, a Julius Salmnak és feleségének, Thurzó Erzsébetnek címzett latin nyelvű ajánlásában kifejti: Isten tiszteletének legkedvesebb módja, és a kegyes lelkek számára a leghasznosabb akár élőszóval, akár írásban híven hirdetni az Isten igaz lényegéről és szándékáról szóló tanítást, amit az ószövetségi törvényben és az evangéliumban nyilatkoztatott ki. Ez a megfontolás indította arra, hogy az elhangzott vasárnapi prédikációit Isten segítségével összegyűjtse, és az egész Magyarország területén szétszórt, minden magyar számára („omnibus Hungaris, in universa Pannonia dispersis”) hozzáférhetővé tegye.¹⁷

A postillák második kötetének latin nyelvű ajánlásában Bornemisza Bánffy Lászlót szólítja meg. A szokásos humanista közhellyel hivatkozik a sok jámbor és kegyes férfúnak a buzdítására, aminek hatására végül elszánta magát a vasárnapi evangéliumokat magyarázó prédikációk kiadására. A megcélzott közönségként ismét a nemzet egésze jelenik meg: a Magyarország-szerre szétszórt testvéreinek („nostris in Pannonia dispersis fratribus”) szeretne valamennyire a hasznára válni.¹⁸

Feltűnő, hogy a magyar nyelvű irodalom mellett Bornemisza postilláinak első két kötetében latinul érvel, akárcsak korábban a *Magyar Élektra* utószavának elhíresült mondatában, amelyben latinul szögezi le, hogy „néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is, amelyet nekünk, Cicero és minden műveltebb nemzet példája alapján súlyos okokból napról-napra mind jobban és jobban tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani kell”.¹⁹

15 BORNEMISZA, *Harmadik része...*, (2)v.

16 BORNEMISZA PÉTER, *Első része az evangéliumokból és az epistolákból való tanulságoknak...* (Sempte: Huszár Gál, 1573),]:[jv, RMNY 333.

17 Uo.,]:[jr–v.

18 BORNEMISZA, *Másik része...*, (2)jv.

19 BORNEMISZA PÉTER, „Tragoedia magyar nyelven az Sophocles Electrájából, Üdvözet a nyájas olvasóknak”, ford. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, in HELTAI Gáspár és BORNEMISZA Péter, *Művei*, kiad. NEMESKÜRTY

A postillák harmadik kötetében már magyarul szól az anyanyelvű irodalomról. A többször idézett ajánlásban patrónusát, Balassa Andrászt a magyar nyelvű nyomtatványok költségeinek fedezéséért is dicséri. Ez megint csak alkalmat ad a nemzeti nyelvű irodalom szükségességének hangsúlyozására, aminek célja ebben az összefüggésben a lelki táplálék megszerzésén keresztül az üdvözülés elősegítése – értelemszerűen a magyarul értő – „minden emberek” számára.

[...] amint illet Isten féltő úrfihoz, arra is gondod volt, hogy minden jószágodban az ő nyelvekre terjesztenéd az Úrnak ismeretét. [...] Mind ezek felett tudom ezt is régtől fogva, mely igen óhajtotta Nagyságod, hogy magyar nyelven az vasárnapi prédikációk ki nyomtatnának. Nem annyira te magadért, mert mind deák, mind német nyelven megértheted te magad. Hanem, hogy ha lehetne, minden embereket az igasságnak ismeretire és az örök idvességre vihetnél.²⁰

A magyar nyelvű könyvkiadás melletti érvelésre katolikus részről is van példa, először latinul, később magyarul. Telegdi Miklós első prédikációskötetének a magyarországi katolikus egyház püspökeinek címzett ajánlásában határozottan állást foglalt a kérdésben. Sajátos módon keverve a szerénykedő és az álszerénykedő humanista fordulatokat kifejti: feltett szándéka, hogy Isten szavainak magyarozatát – amennyire azt csekélyke tehetsége lehetővé teszi – magyarul bocsássa közre („verba quoque Dei explicata [...] in Hungaricum deducta”). Meggyőződése szerint az efféle igyekezetnél nincs hasznosabb, mindenki sóvárogva várja és lelkesen gyönyörködik benne.²¹

Prédikációinak második kötetében „A keresztyén olvasóknak” címzett előszóban Telegdi 13 lapon keresztül válaszol annak, aki – mint írja – „engemet rágalmaz, szidalmaz és háborgat, gonoszt gondol ellenem, módot keres benne, hogy nekem árthasson, engemet meg sérthessen és el veszthessen”.²² Bornemisza Péter vitairatára utal, aki Telegdi prédikációi első kötetének megjelenése után, 1578-ban *Fejtegetés* címmel hivatkozott munkájában támadta meg. Mivel írásából példány nem maradt fenn, tartalmára csak Telegdi válaszaiból: a most idézett előszóból, a *Felelet* című vitairatából és a *Rövid írás, melyben megbizonyítatik, hogy a Pápa nem Antikrisztus* (Nagyszombat, 1580) című műveiből²³ lehet következtetni. Ezek legnagyobbbrészt felekezeti, hitbéli, teológiai kérdéseket érintenek. Bornemisza és Telegdi szembeállítását exegétikai és hermeneutikai szempontból Oláh Szabolcs elemezte.²⁴

István (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 598. Az idézett hely tágabb összefüggéseiről: BARTÓK István, „»Atyám tyúkja«: Az anyanyelvű olvasás és írás néhány kritikátörténeti vonatkozása a 16. században”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018), 471–489, 479–485.

20 BORNEMISZA, *Harmadik része...*, (2)v–(3)r.

21 TELEGGDI Miklós, *Az evangéliumoknak [...] magyarozatjának [...] első része...*, (Bécs: Apffel Mihály, 1577), (4v–)5r, RMNY 374.

22 TELEGGDI Miklós, *Az evangéliumoknak [...] magyarozattyának [...] második része...* (Nagyszombat: Telegdi Miklós, 1578), (2)r, RMNY 418.

23 RMNY 419, 475.

24 OLÁH Szabolcs, „Az önszemlélet síkjai Bornemisza és Telegdi vitájában”, in *Religió, retorika, nemzetuttad régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Csokonai könyvtár 31, 359–373 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, 2004).

A vita során felmerül néhány kritikátörténeti érdekű észrevétel is. Telegdi szóba hozza az anyanyelvű művelődés kétarcúságát. *Feleletének* Bornemisza Péterhez szóló bevezetéséből kitér, hogy vitapartnere – a *Fejtegetés* tanúsága szerint – Telegdi magyar nyelvű prédikációinak hírére eleinte örömmel fogadta:

Azt írod, hogy míg hírrel hallottad, hogy az én szokott prédikációimat magyarul ki kezdettem volna nyomtatni, más reménységbe voltál. Vélted azt, hogy ha néhol el tévelyedném is, viszont valami szép idvösséges dolgokra tanétnék. De különben esett annál, a mint remélted.²⁵

Telegdi öröme nem terjedt ki a magyar nyelvű irodalom minden vonatkozására. Üdvözlendő ugyan, hogy a magyarul olvasni tudók tábora egyre bővül, de ez nemcsak arra lehet jó, hogy az „üdvösséges tanítások” minél szélesebb körben elterjedjenek, hanem visszájára is fordulhat. Hiszen a Bornemisza-féle „rút írások” olvasása igen kártékony.

A mit ember kösség közé bocsát, tudni való dolog, hogy válogatás nélkül mindennek kezébe kerülhet. Sok szűz leányzók, gyermekek, ifjak, asszonyi emberek vannak, kik magyar írást tudnak és értnek, akárcsak azokat tekintette volna meg, és ha nem egyébert, ű érettek tartóztatta volna kezét ilyen szörnyű írástul. Mert bizony félek rajta, hogy léznek olyak benne, kiknek lelki romlások történik olvasásokból, és olyat tanulnak belőle, kit talán soha nem tuttanak volna, ha írva nem látnáják.²⁶

Hiába hangoztatták tehát mind protestáns, mind katolikus részről a magyar nyelvű könyvkiadás szükségességét, a felekezetek közti részleges egyetértés hamar elmúlt, és ez a téma is újabb lehetőséget adott a szembenálló felek összeütközésére. Mindazonáltal a versengésnek ösztönző hatása volt a nemzeti nyelvű irodalom gyarapodására. Telegdi már csak azért is határozta el magát magyar nyelvű prédikációinak kiadására, mert az anyanyelvükön olvasni tudó hívek korábban Bornemisza „hasas és potrohos könyveire” voltak rászorulva. Hiszen „eddig az ű Postilláját nem egyébert, hanem azért olvasták, mert talám a mi nyelvünkön egyebet nem kaphattanak”.²⁷

3. „Nem mint prédikációt, hanem mint magadban olvashatót”. Szóbeliség és írásbeliség

A 16. század második felében az élőszóban elhangzó prédikálással szemben szükségyszerűen előtérbe került a nyomtatott forma. A háborús viszonyok miatt nincs lehetőség az igehirdetésre, a prédikátorok nem jutnak el a hívekhez. Többen is érintik a szóbeliség és az írásbeliség viszonyát, ami a prédikációk esetében különösen fontos. Melius Juhász

25 TELEGGDI Miklósnak, *pécsi püspöknek felelete Bornemisza Péternek Fejtegetés nevű könyvére...*, (Nagyszombat: Telegdi Miklós, 1580), 3, RMNY 476.

26 TELEGGDI, *Az evangéliomoknak [...] magyarázattjának [...] második része...*,)(7r.

27 Uo.,)(2v.

Péter egyik prédikációskötetében, a Mágócsi Gáspárnénak szóló ajánlásban fogalmazta meg, hogy az adott körülmények között a tanítás terjesztésének az írott szó kedvez.

Én is azért a te nagyságod és sok jámbor körösztvényeknek kérésekre, az Istennek kicsin talentoma szerint, akit nekem adott, hogy lehessek az Úrnak jó sáfára, írtam e válogatott prédikációkat. Hogy a tudatlan kösséget, magyar írás olvasókat, és azokat, kik fogságban vannak, vagy prédikációt nem hallhatnak, vagy prédikátort nem kaphatnak, hogy nem mint anélkül legyenek, vagy misére menjenek, játsszanak, hivalkodjanak, ezeket olvassák, tanulják. Akik pedig bölcsebbek, intem azokat, hogy írjanak prédikációkat, mert látjuk országunkban az Oskolák, tanítók megfogyását, és a kösség haladatlanságát. Akinek többet adtak, többet vigyen az Úr temploma építésére.²⁸

Hasonlóan érvel egy másik prédikációskötetének ajánlásában, ezúttal Mágócsi Gáspárnak címezve:

Mert látom a tanítóknak nagy szükségét és fogyatkozását, kiváltképpen ott az Antikrisztus katonái birtokában, kik miatt az Úrnak szolgálai kergettetnek. Láttam azt is, hogy sok Urak, nemesek, özvegyek, árvák, foglyok vannak, sok együgyű paraszt tanétók, kiknek sem nyelveknek értelmét, sem a magyarázását nem adta. Hogy ezeknek szolgálhassak az Úrnak tisztességére, azért míveltem. Mert sokfelől nagy sokszor kértek mindezek, akikről szólok, hogy öneik magyar Postillát csináljak, mert prédikátorokat nem kaphatnak.²⁹

Bornemisza Péter a szóban elhangzott és az írásban rögzített, nyomtatásban kiadott prédikációt – amint az a postillák első kötetének fentebb hivatkozott ajánlásában olvasható – egy sorban az említi („praedicare fideliter seu dictis, seu scriptis”), de hatékonyabb az utóbbi, mivel az alkalmas a keresztény tanítás legszélesebb körű elterjesztésére. Ugyanebben az ajánlásban később is visszatér a szóbeli és az írásbeli tanítás kettősségére („& scriptis & dictis”), amikor a tanítók kötelességeit említi az igaz isteni tudomány magyarázását és terjesztését illetően.³⁰

A postillák második kötetében, a Somy Borbálának címzett ajánlásban a világban eluralkodott erkölcsi romlás ecsetelése után Bornemisza rátér a hazai viszonyokra. Itt ebben az összefüggésben, az általános züllés elleni harc eszközeként jelenik meg a szóbeli és az írásbeli tanítás kettőssége.

Látván az nagy iszonyú, undok, fertelmes ördögi kárhozható erkölcsöket a mi nemzetünk közt is. És értvén ez nagy Isteni készerítéseket, izgatván reá az Úr Istennek ehlése: készerettettem én is nem csak szómmal, hanem írásommal is annak az úrnak, aki e tisztre vont és taszított, és az ő népének szolgálnom.³¹

28 MELIUS JUHÁSZ Péter, *Válogatott prédikációk...* (Debrecen: Török Mihály, 1563), Aiiijv–Aiiijr, RMNY 196.

29 MELIUS JUHÁSZ Péter, *Magyar prédikációk...* (Debrecen: Török Mihály, 1563), Aiiijr–v, RMNY 194.

30 BORNEMISZA, *Első része...*,]:[v.

31 BORNEMISZAI, *Másik része...*, (3)ijv.

A szóbeliség–írásbeliség kérdéséhez tartoznak az *Ördögi kísértetek* Perneszi Andrásnak címzett ajánlásából gyakran idézett sorok. Bornemisza az embert fenyegető ellenségekről írja:

Kikről ha bővebben akarsz értelmet venni, mire és kiknek valók legyenek, olvashatsz az elől járó beszédben, mely ez után mingyárt következik. Hol noha prédikációnak nevezetik, de te ércsed az előbbi szándékomhoz képest. Immár pedig nem mint prédikációt, hanem mint magadban olvashatót, úgy tarcsad.³²

A „predikáció” és a „magában olvasható” szembeállításából következik, hogy a predikáció még akkor is elsősorban szóbeli műfaj, ha a többek által említett kényszerűségből – nincs elég predikátor, nem jutnak el a hívekhez – célszerű nyomtatott formában közölni. A kapcsolódó megjegyzésekből kitűnik: akkor hatásos igazán, ha felolvassák vagy felolvastatják. A szerzők főként erre szánják. A predikáció jelentőségéről Horváth Csaba Péter Telegditől idéz fontos kifejezéseket, de az igemagyarázat súlyának megnövekedése nem katolikus sajátosság.

Telegdi gyakran nem misére járásról, hanem „predikáció hallgatásról” vagy „predikáció hallásról” beszél. A szentmiseáldozatban való aktív részvétel mellett mindig fontos – és ez a reformáció előretörésével egyértelműen szükségszerű, mivel az a szentbeszédet az istentisztelet központi elemévé tette – nemcsak a megtestesült Igének, hanem Istennek az Ige által való megjelenése is a gyülekezetben. Ez pedig nem más, mint a predikációs alkalom, amikor az Igével a hallgatóság nem mint pusztán betűvel vagy történettel találkozik, hanem a közvetítő pap révén, akinek joga és kötelessége az Ige állandó aktualizálása és értelmezése, az igaz értelmet elnyeri.³³

Ezzel a képzeletbeli kör bezárul. Adott egy műfaj, a predikáció, aminek elsődleges közege a szóbeliség. Mivel az élőszóban való előadás akadályokba ütközik, nyomtatott formában lehet terjeszteni, de azzal a céllal, hogy a könyvből felolvassák, vagy a minta alapján hasonlókat készítsenek és elmondják, akik erre képesek, hogy a mondandó újra eredeti közegében érvényesülhessen.

A korszak predikációsköteteit sokáig valóban mintaként használták. Erre jó példát hoz Hubert Ildikó. Kulcsár György postilláinak fennmaradt példányaiban a későbbi tulajdonosok kéziratos bejegyzéseit vizsgálta.

32 BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetekről...* (Sempte: Bornemisza Péter, 1578 [recte: Detrekő, 1579]), Az idézet pontos helye a nyomtatvány töredékessége miatt nem állapítható meg. RMNY 433.

33 HORVÁTH Csaba Péter, „Katolikus egyházi körkép Magyarországon Telegdi Miklós predikációi tükrében”, in *Filológia és irodalom: Tanulmányok a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának Kárpát-medencei irodalmi MA- és PhD-hallgatók számára rendezett Filológia és irodalom című konferenciáján elhangzott előadásokból*, szerk. TOMPA Zsófia, 17–40 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2013), 24.

Azt tapasztaltuk, hogy a jó tollú prédikátor szerzőt nemcsak a 20. századi irodalomtörténészek és teológusok értékelték, hanem három-négyszáz éven keresztül a köteteket prédikálásához használók is, amint azt a kézírásos bejegyzések tanúsítják.³⁴

Visszatérve Bornemiszához: figyelemre méltó különbség, hogy a jellemzően leginkább előszóban ható prédikációhoz képest merőben más médium a „magában olvasható” szöveg. Az „immár pedig nem mint..., hanem...” fordulat mintha valamiféle fokozást sejtetne. Talán azt sugallja, hogy a szerző a közösségi élménynek szánt „tanítás” befogadásához képest az ismeretek egyéni feldolgozását magasabb szintű szellemi tevékenységnek tartja? Erre enged következtetni egy másik helyen. A halála évében megjelent prédikációskötetében ritka kivételként említi azokat a prédikátortársait, akik az igehirdetésre készüléskor kívül lelki olvasmányként is hasznosítani igyekeznek a nyomtatásban hozzáférhető postillákat. A hosszabbra nyúlt magyarázatokat így indokolja:

[...] némely lelki éhezők tanulására egy néhány Evangéliumnak magyarázatit meg öregbítenünk ezben is, mint az Ötöd Részű Postillában, hol azon ígéket, mint ott, hol sok változással, hol kevéssel. Azért, hogy azok el ne maradnának, még apró betűkkel is melléjek nyomtattam. Hogy a Prédikációra való tanulás kívül is más napon is lenne mit olvasgatniok némely igen szomjúhozó tanulónak, kik az rövid olvasással nem telhetnek be. Ez félék noha ritkák, mind az által én csak azoknak is használni igyekeztem.³⁵

A szóbeliség és az írásbeliség összevetésekor előkerül a „verba volant, scripta manent” érve: a nyomtatott könyvekből a szerző halála után is épülhetnek a hívek. Fentebb idézett előszavában Kulcsár György megállapítja, hogy könyvével „ez világból ki múlása után is” szolgálhat a híveknek.³⁶ Néhány évvel később ugyanerre hivatkozik Telegdi Mikós is.

Gyakorta kértenek ez idő alatt barátim, intettenek jó uraim, hogy a mit nyelvemmel prédikállok, azt a szegény egyigyűekért meg is írnam, és nem csak addig, míg élek, hanem holtom után is szolgálnék a keresztyén anyaszentegyháznak.³⁷

4. „Tisztán és igazán kérdezkedvén”. A bizonyítás és a cáfolás retorikája

Az „igaz tudomány” hirdetése mellett az „eretnkségek”, azaz az igehirdető meggyőződéssel ellenkező nézetek visszautasítása is lényeges tartalmi eleme a prédikációnak. A bizonyítás és a cáfolat a szerkezet kialakítását is befolyásolja, mivel az érveket és az

34 HUBERT Ildikó, *Az mit Istennek mívelhetek, örömet kész vagyok hozzája: Kulcsár György és művei* (Budapest: Luther Kiadó, 2011), 84. A prédikációs gyakorlat nyomain Kulcsár György posztillás kötetének bejegyzéseiben című fejezet: 84–102.

35 BORNEMISZA Péter, *Prédikációk egész esztendő által minden vasárnapra* (Detrekő–Rárbok: Mantskovit Bálint, 1584), (ii)jv, RMNY 541.

36 KULCSÁR, *Postilla...*, [3]r.

37 TELEGDI, *Az evangéliumoknak [...] magyarázatjának [...] első része...*, (6v).

ellenérveket be kell építeni a gondolatmenetbe. Mindez szorosan összefügg a prédikáció stílusával, hiszen a nehezen követhető hivatkozások halmozása, a bonyolult okfejtések az egyszerűbb hallgatóság számára megnehezítik a megértést. Az „eretnekségek” tartalmáról, a bizonyítás és a hitvitázó szándék eszközeiről és azok alkalmazásáról a vizsgált korszakban a különböző szerzők eltérő nézeteket fogalmaztak meg.

Melius Juhász Péter egyik prédikációskötetének ajánlásában egyenesen az Atyaisstenhez fordul. Az egyetemes vallástörténet híres „eretnekei” mellett magyar követőjüket is említi.

Te felségednek könyörgök, hogy akiket az Sátán a fejedelmek közül, mint egy vas lánczal, a Sabellius, Samosatenus, Arius, Fotinus: Servetus és David Ferencz eretnekségével meg kötözt, te felséged szabadítsa ki, és mentse meg e fertelmes eretnekségekből. [...] Mast is az Isten azon szent lelkével cselekgögyék, hozza hátra a Servetus és David Ferentz eretnekségéből, az ördögnek az ő töréből a keresztyén fejedelmeket.³⁸

Melius munkatársa, később utóda a debreceni püspöki székben, Károlyi Péter prédikációskötetének Báthori Miklósnak szóló ajánlásában a Krisztus istenségét tagadó nézeteket az Alkoránból származtatja, szintén Dávid Ferenczre hivatkozva.

Az több romlás között, mellyel az Isten a mi szegény meg nyomorodott Országunkat az bünéért meg ostorozta, ez utolsó üdökbe az mi háládatlanságunkért az pokolbeli ördögnek erre is hatalmat adott, hogy az ő edényi által hamis és dögletes tudománt támasztana, mellyel az embereket az igaz Istentől el szakasztaná. Annakokáért az Sátán fel indított kevély és fel fuvalkodott embereket, hogy az igaz Istennek esméretit el temessék, és az Biblia helyében az Törökök Alkoránomját hozzák be. Mert akár mint festékezzék és fedezzék tudományoknak undokságát, de bizonyára az CHRISTUS IESUSNAK mind istenségét, mind Fiúságát meg tagatták, és az Alkoránomban való Christust akarják az hívekre kötni. [...] Ez sok vissza vonás között nagy sok keresztyéneknek ő szívek meg keseredett [...] Ezeknek meg erősítésekre írtam ez kis könyvecskét, mellyben meg mutattam, hogy az Olasz Blandratának és az David Ferencznek tudománya az Isten felől nyilván való hamisság és eretnekség.³⁹

Prédikációskötetének korábban idézett ajánlásában Kulcsár György Bánffi Miklóshoz szólva ugyancsak a tévelygések megcáfolását határozza meg céljai között.

[...] meg gondolám azt is, meg igen meg köseredett nagy sok keresztyéneknek ő szívek az sok tévelgésekből származott vissza vonás között [...] Ezeknek meg erősítésekre írtam azért ez könyvet, hogy ebből az Prophetáknak és Apostaloknak írások szerint való igaz tudománt meg érthetnék és meg tanolhatnák.⁴⁰

38 MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az Szent Ianosnac...*, xiiij–xiiijr.

39 KÁROLYI Péter, *Az egy igaz Istenről és az Iesus Christusnak örök istenségéről és fiúsagarol való praedicatiok...* (Debrecen: Komlós András, 1570), aijv–aiijr, RMNY 277.

40 KULCSÁR, *Postilla...*, [:]3v.

A protestáns felekezetek egymás közti vitája mellől a „pápista” tanítások elítélése sem hiányzik. A válasz katolikus oldalról sem maradt el. Telegdi Miklós prédikációinak első kötetében, fentebb hivatkozott latin nyelvű ajánlásában fő feladatként határozza meg a küzdelmet a téveszmék hirdetői ellen, akik még a katolikus egyházba is beférkőzhetnek. Figyelmezteti a püspököket: nemcsak hatalmukban áll, hanem kötelességük is éberen őrködni a lelkek felett. Figyelniük kell rá, hogy kik azok, akik tanítanak, és miféle tanokkal hozakodnak elő. Nehogy a hamis próféták buzgóságot színlelve, Krisztus apostolaiként fellépve maguk után csalják hallgatóikat, és báránybőrbe bújt farkasok módjára megdézsmálják és szétszórják a nyáját („Ne forte Pseudoapostoli [...] lupi ovina pelle tecti rapiant et dispergant oves”).⁴¹

A bizonyítás és cáfolás gyakori eszköze mind a profán, mind szakrális retorikában a hivatkozás a szaktekintélyekre. A bizonyítás (argumentatio, probatio) művészetén kívüli lehetőségei között szerepelnek Arisztoteléstől és Cicerótól Erasmusig és Melanchthonig a tanúként idézett források (testes, testimonium). Az auktoritások megkérdésére a magyar régiségben többen is a „kérdéskedés” kifejezést alkalmazzák. A szó legtöbbször köznapi értelemben, általában ’kérdézősködés, kérdések feltevése’ értelemben fordul elő. Így Bornemisza Péternél is, például a postillák negyedik kötetének az ifjú Enyingi Török Istvánnak címzett ajánlásában:

Kérdezkettem vala penig az előtt is mesteredtől, mind tanuságtokról, mind erkölcsetekről, mint tartanátok magatokat, a kegyelmed szerelmes Bátyával egyetembe Török Jánossal: Ki énnekem olly képpen szóla felőletek, hogy örvendeznék benne.⁴²

Ugyanakkor a „kérdéskedés” bizvást tekinthetjük terminus technicusnak is, a magyar retorikai szaknyelv részének. A fogalom, amint azt számos esetben igazolja a szöveggörnyezet, használatos volt a „szaktekintélyekhez való fordulás”, „azok megkérdése” értelemben is, mint a bizonyítás eszköze.

Kulcsár György prédikációskötetének idézett ajánlásában a rossz értelemben vett eredetieskedés, önhittség elhárítása összefonódik forrásainak meghatározásával:

Nem kerestem kedig én ebben semmi tisztességet magamnak, senkit sem káromlottam, hívságos és haszontalan kérdezkedésekben sem múlattam időmet, sem kedig valakinek botránkozásra okot nem adtam: Hanem mint az igazságnak Igéje hogy egyigyű, akképpen egyigyűképpen az én nékem adott talentum szerint az igazságot meg mondtam [...] hiszem azért, hogy az hívek ez munkát én tőlem jó néven veszik, főképpen holott az Régi és Mostani szent írás magyarázó Jámbor és Istenfélő Doktoroknak írásokból szedegtettem.⁴³

41 TELEGDI, *Az evangéliumoknak [...] magyarázatjának [...] első része...*, (4v.

42 BORNEMISZA Péter, *Negyedik része az evangéliumokból és az epistolákból való tanúságoknak...* (Sempte: Bornemisza Péter, 1578), () iijv, RMNY 422.

43 KULCSÁR, *Postilla...*, [:]4r.

Prédikációinak első kötetében Telegdi Miklós a magyar nyelvű előszóban „a keresztyén olvasót” szólítja meg. Saját módszerét ismertetve széles skáláját vázolja a hivatkozható forrásoknak, az apostoloktól, egyházatyáktól és zsinati határozatoktól kezdve a különböző időkben élt „szent Doktorokig” és különféle „tudós emberekig”.

A szent írásnak magyarázatyába pedig mesterül vettem magamnak leg először a régi conciliomokat. Annak utána a szent Doctorokat és atyákat, kik közül némelyek csak hamar az apostolok után voltak, és amit az apostoloktól hallottanak és vöttek, amit akkor az keresztyénség közönséggel vallott, azt hatták írva minékünk az új könyvökbe. Végezetre az utolsó időkbeli oly tudós embereket, kik az anyaszentegyháznak eleitül fogva mind eddiglen megerősítették és egy aránt meg maradt tudományát egyenlő értelemmel vallyák, és nem tétováznak, hanem álhatatosok az egy igasságnak tanításában.⁴⁴

A következőket, igaz katolikusok ellenpéldájaként utal a szembenálló felekezetek képviselőire, „kik új magok sem tudják, mit hisznek, mert álhatatlanok és új köztők egyenetlenek”⁴⁵

Az idézetek, „kérdések” elítélendő módjára Telegdi ellenfeleitől hoz példát.

Meg mivelhettem volna én is azt, a mit látok, hogy azok közül mivelnek némelyek, kik a tudatlan községnél bölcseknek akarnak láttatni. Előveszik ki a Georgius Maior postilláját, ki valami egyebet: toldoznak foldoznak rajta, hon el vesznek keveset benne (nem azt, a mi gonosz, hanem a mi tűrhetőbb volna), hol hozzá tesznek (ollyat, a mi nyakasb tévelygés annál, ami az előtt ott volt), azt költik osztán, hogy mindenestül fogva övék, az új nevek alatt adgyák ki, és úgy fitogattyák bölcsességeket.⁴⁶

A vizsgált korszakban a magyar nyelvű irodalom kibontakozása mellett nem feledkezhetünk el a korszak latin nyelvű műveiről sem. Kiss Farkas Gábor egy tanulmányában behatóan vizsgálja négy latinul író katolikus szerző, Stephanus Thomassius, Nádasdi Bálint, Pietro Illicino és Mindszenti András munkásságát. Prédikációszerzői tevékenységükről írja: „Ezt a prédikációírássra jellemző kompilatív moduszban teszik: gyakran más prédikációszövegekből (Johann Wild Mindszentinél), idézetgyűjteményekből (ezek használata jól látható Illicinónál) vagy éppen a prédikációtól idegen, filozófiai művekből (Francesco Zorzi Harmonia mundiája Nádasdi Bálintnál) indulnak ki, és ezeket teszik át más beszédhelyzetbe.”⁴⁷

A „régie és új Doktorok” írásaira való hivatkozást, akárcsak Kulcsár vagy Telegdi és az említett katolikusok, Bornemisza Péter is megengedhetőnek tartja – legalábbis a prédikációk második kötetének ajánlásában.

44 TELEGGI, *Az evangéliumoknak [...] magyarázatjának [...] első része...*, (6r-v).

45 Uo.,)(6v.

46 Uo.,)(7r.

47 KISS FARKAS GÁBOR, „Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között: Négy pályafutás és tanulságai”, in *Egyházi társadalom a magyar királyságban a 16. században*, szerk. VARGA SZABOLCS és VÉRTESI LÁZÁR, *Seria historiae dioecesis Quinqueecclesiensis XVII*, 331–371 (Pécs: Pécsi Püspöki Hit tudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017), 355.

Minden igyekezetem azon volt, hogy valamit ő szent felsége prédikáltatott Moysessel, a prófétákkal, az Apostolokkal, az ő szent Fia által, ahhoz semmit ne tegyek, hanem tisztán és igazán kérdezkedvén Istenfélő régi és új Doktoroknak írásából, egyik írást a másikkal erősítvén, az együgyűket hol szelíd, hol kemény szóval, az egy meg nyílt ajtóra, az Jesus Christusra, az ő igaz ismeretire, ő benne való meg újulásra és újonnan születésre, új életre és az örök életre vinném.⁴⁸

Bornemisza állásfoglalását összevetve Kulcsár György többször idézett – történetesen éppen ugyanabban az évben kinyomtatott – véleményével, kirajzolódik a szaktekin-télyek „megkérdésének” megítélése mind pozitív, mind negatív megközelítésben. Kulcsár elkerüli a „hívságos és haszontalan kérdezkedéseket”, Bornemisza „tisztán és igazán kérdezkedvén” fordul az arra érdemes „Doktorokhoz”. Alighanem mindketten egyetértenek abban, hogy a szaktekin-télyekre való hivatkozások a felesleges tudá-lékoskodás, a gondolatok öncélú csűrés-csavarása helyett a világos, meggyőző érvelés szolgálatába kell állítani. Bornemiszánál is található olyan példa, ahol az adott szöveg-környezetben a kifejezés a Kulcsár-féle „hívságos és haszontalan” jelentésárnyalattal szerepel. Egy helyen azokat méltatja, akik minden bizodalmukat az Úrba helyezik. Az általánosságban elmondottakat Keresztelő Jánosra szabva így ír: „Illyen vala János is, ki a kérdezkedő és patvarkodó papok ellen magát meg bátorítván, minden tisztességét csak annak a Christusnak tulajdonítá, a kit a Papok utálnak vala.”⁴⁹

Az *Ördögi kísirtetek* ajánlásban Bornemisza korábbi véleményéhez képest más álláspontot képvisel: a prédikációkban egyedül az isteni kinyilatkoztatás érvényesül-het. Nemcsak egyéni leleményét hárítja el, hanem minden más tekintélyt is: „Ebben a könyvben is semmi nincs egyéb, csak az ő [Isten] igéje, és annak ugyan azon igékből való igaz magyarázattya, egyik bizonytságot másikkal erősítvén.”⁵⁰

Mintha erre válaszolna Telegdi Miklós harmadik prédikációskötetének *A keresztyén olvasóknak* címzett előszavában A késedelmes megjelenés miatt mentegőzve be-tegsége mellett arra is hivatkozik, hogy az ő írásmódszere időigényes.

Könyű azoknak minduntalan könyveket írni és nyomtatni, a kik senkitül nem kérdenek, hanem tulajdon fejek után járnak, és az ű teccéseket és találmányokat követik. Mert akár ki es könnyen meg tudja beszélteni szívének gondolattyát, és ki tudja csácsogni azt, a mi elméjében forog. De nekünk, kik nem hiszünk és semmit nem tulajdonétunk ma-gunknak, hanem mástól kérdünk: nem magunktól szöllünk avagy írunk, hanem az régi szent Conciliomoknak és írás magyarázó doctoroknak értelmét követtyük, nem könyű. Mert sok idő kell hozzá, hogy meg keressük és meg találjuk az Apostoloktul fogva eddig minden időbeli tudós jámbor tanétóknak mi lett légyen arrul, amirül mi is írni akarunk, közönséges értelmek.⁵¹

48 BORNEMISZA, *Másik része...*, (3)iijr.

49 BORNEMISZA, *Első része...*, Bbiijr.

50 BORNEMISZA, *Ördögi kísirtetekről...*,]:iiijr-v.

51 TELEGDI Miklós, *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyának [...] harmadik része...* (Nagyszombat: Telegdi Miklós, 1578),)(2v, RMNY 474.

A korszak alapvető kérdése, hogy az „igaz tanítás” hirdetése során egyedül a Szentírásból kell-e bizonyítani az állításokat, vagy lehet-e támaszkodni más tekintélyekre is. Ahogy Oláh Szabolcs összefoglalja:

Az egyházatyák mint törvénytevők, bírák, a tradíció tanúi metaforákban a Szentírás és az anyaszentegyház „ikerkérdéséről” van szó: a XVI. századi kontroverz-teológia hermeneutikai dilemmája az önmagát értelmező Szentírás (Scriptura sui ipsius interpretis) lutheri elvével, a kánonképződéssel, a „szenthagyománnyal”, az egyházi tekintéllyel, a szubjektív magyarázattal kapcsolatban bomlott ki.⁵²

A mértékadó források felhasználásának igazolására Tasi Réka egy fentebb általam is idézett helyre ebben az összefüggésben hivatkozik:

A kora újkori prédikációskötetek paratextusaiban gyakran felbukkan a humanista könyvkultúrában is csúcsra járatott „multitudo librorum” toposz, itt elsősorban abban az értelemben, hogy a prédikációgyűjtemény számos más könyv tanulmányozása – kivonatolása – nyomán született. (Telegdi saját munkamódszerét pontosan ezért szembesíti Bornemiszáéval, aki csak fogta Georg Maior posztilláját, és kicsit megtoldozta-foltozta.)⁵³

Akár az eddigiek összefoglalásának is tekinthetjük Beythe István prédikációskötetének latin nyelvű ajánlását. Az isteni ige kegyes szolgálóinak címezve sorra veszi mindazokat a szempontokat, amelyeket az előző évtizedekben prédikátortársai megneveztek. Beszámol róla, hogy a mi nyelvünkön („idiomate nostro”) összegyűjtötte az év összes vasárnapjára rendelt episztolák rövid magyarázatát, amelyeket a jámbor hívek gyülekezetében szokás elmondani. Említi a beszédek jelentős részében előforduló, mértékkel adagolt „kérdések” („interrogatiunculae”) is. Mindezek célja természetesen az, hogy az egyszerű magyar nép („rudis Hungarica gens”) az isteni ige titkait könnyebben felfoghassa és lelkének üdvösségére magáévá tegye. Azért van szükség a magyar nyelvű prédikációkra, mert legtöbb helyen nincsenek hűséges szolgálói az egyháznak. Ennek oka vagy a törökök kegyetlenkedéseiben keresendő, vagy pedig a hatalmasok nemtörődömségében, akik nem fordítanak túl nagy gondot az isteni ígére és a köznép üdvözülésére. Ráadásul sokan le is nézik ezt a feladatot, és az epikureusok még gúnyolódnak is rajta. Terjednek az ariánus eretnekek könyvei, de még az ateistáké is. Ezekkel csakis kegyes buzdításokkal lehet szembeszállni, és a jámbor híveket a személyükre szabott tanítással kell megerősíteni. Félő, hogy Isten becsülete az ige helyes értelmezésével együtt elvész. Ez tehát a legfőbb ok, ami a szerzőt – az elmaradhatatlan szerénykedő fordulattal élve – kezdetleges, csiszolatlan munkájának közrebocsátására indította.⁵⁴

52 OLÁH Sz., „Az önszemlélet...”, 362. A probléma részletes kifejtése: 362–366.

53 TASI Réka, „Usus, non lectio: Olvasásmódok mint szövegproduktions eljárások a kora újkori prédikációs indexek nyomán”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 745–756, 753–754.

54 BEYTHE István, *Eszendő által való vasárnapi epistolák, magyarázattyokkal* (Németújvár: Manlius János, 1584), (3r–v, RMNY 553.

5. „A közönséges magyarok nyelvén”. A prédikációk szerkezeti és stiláris követelményei

Az eddig említett szempontoknál szorosabban kapcsolódnak a retorikai kérdésekhez a szöveg megformálásra vonatkozó észrevételek. Ezek részben a dispositiót érintik, amennyiben a szöveg felépítését, a prédikációt alkotó részeket taglalják; részben pedig az elocutiót, azaz a megfogalmazás módját, követendő vagy elutasítandó stiláris megoldásokat.

A vizsgált korszak nyomtatásban megjelent prédikációiban felismerhető a műfaj hagyományainak követése. A szerzők alkalmazták az évszázadok során kialakult szerkezeti sémákat, de annak mintha nem mindig tulajdonítottak volna jelentőséget, hogy a retorikus felépítés elemeit különösebben hangsúlyozzák. Prédikációskötetének előszavában Kulcsár György – amint azt fentebb más összefüggésben idéztem – a formai kérdésekről mindössze annyit említ, hogy „az vasárnapokra és egyéb fő Ünnepekre rendelt Evangéliumok magyarázattyának rendit Prédikáció szerint rövid beszéddel” írta meg. A beszédek szerkezete a szövegből állapítható meg. Kulcsár Györgyről szóló idézett kismonográfiájában Hubert Ildikó a prédikációk következő részeit határozza meg.

A cím alatt a vasárnapi evangéliumi szalaszt adta közre. Az evangéliumi szöveggel párhuzamosan a margón részekre bontotta az adott perikópát, és részenként egy-egy mondatban egyszerűsítve megismételte annak lényegét. [...] Ezután a megadott evangéliumi rész egészét értelmezte *Az evangéliumnak értelme* címmel általában röviden, féloldalmi terjedelemben, s itt adta meg prédikációjának pontokba szedett felosztását is [...] Majd a pontokba szedett tanulságok részletes kifejtése következik.⁵⁵

Hubert Ildikó a „Kulcsár György rendszerező témakifejtését tagoló formulák” közül a bizonyítás, az összegzés és a lezárás példáiból idéz néhányat.⁵⁶

A későbbiekben a prédikációk szerzői egyre fontosabbnak ítélték a tudatos felépítést, számon tartották az egyes szerkezeti egységeket. Ez kiderül abból, hogy saját kötetekben gondosan jelölték a különböző részeket, belső alcímként vagy a margón. Kulcsár György kötetének bejegyzéseit vizsgálva Hubert Ildikó kritikátörténeti érdekű észrevételeket is tett.

Az 1574. évi kiadás egyik példányába a karácsonyi prédikáció elé valaki beírt egy rövidke „Praedicaló szekben valo elül járó beszidet”. „Gyakoriak a prédikáció tagolására figyelmeztető retorikai fogalmak is ebben a példányban.” Közülük a kismonográfia szerzője az *exordium* és a *conclusio*, egy másik kötetből ezek mellett a *tanuság* és az *applicatio* bejegyzését is említi.⁵⁷

A szerkezet kérdése a vizsgált korszak prédikációs irodalmában többször is szóba kerül. Első prédikációskötetének előszavában Telegdi Miklós világosan megfogalmaz-

55 HUBERT Ildikó, „Az mit Istennek...”, 62–63.

56 Uo., 64.

57 Uo., 97, 99.

za, hogy „az egyigyű keresztyének” számára a megértést akadályozza az áttekinthetetlen szerkezet.

Hanem azok nem tetszenek énnekem, kik az ű könyvöknek egyfelől oly cégért tesznek, mintha az egyigyű keresztyénekért irnáják, más felől addig bölcsekednek, úgy zavarják és keverik be azt, a mit beszéllenek a sok rend nélkül való szók közibe, hogy ű magok is alég tudnak ki gázolni belőle. Az egyigyű olvasók peniglen a véghetetlen prédikációkból ki nem találhatták az ű nekiek ígértetett tanúságot.⁵⁸

A „sok rend nélkül való szó” említése kifejezetten a retorikai dispositio hiányára utal, mégpedig a szavak elrendezése (ordo verborum) során elkövetett hibákra.

Az egyszerű emberekhez röviden kell szólni. Telegdi azt is helyteleníti, ha az egy napra rendelt evangéliumi szakaszt több prédikációban tárgyalják. Itt minden bizonynyal Bornemisza eljárására utal. Ugyanakkor a műveltebbek képesek feldolgozni az igényesebben szerkesztett prédikációt is, akár többet is egymás után.

Én is akartam mentül kevesebb beszéddel lehetett, úgy szóllani, hogy meg foghassák és fejekbe rakhassák a kisdedek, hogy nem mint az evangéliomnak egy kis részének magyarázattát olly hosszan nyújtani, hogy míg a közepire jutnának, addig el felejtik az elejit az olvasók: avagy több prédikációra osztani egynél, és imide amoda hányni az egy napra rendeltetett tanúságot.

De ezt sem úgy mondom, mintha kárhoztatnám azokat, kik az tökéletesbekért írák, és azoknak a tudományban való előmenetekért, kik immár értenek valamit, és kemény eledel nélkül szűkölködnek, mely titkos és bévséges értelmet három avagy négy avagy tíz prédikációban is fejtegetik.⁵⁹

Az előszó után következnek „A falukon tanétó egyigyű, jámbor egyházi embereknek” szóló tanácsok. Ebben a részben Telegdi az egyszerű népek szánt prédikáció szerkezetét vázolja. Közli az egyes részeket alkotó vagy azokat bevezető formulákat, imádság-szövegeket. A javasolt beszédminta az alábbi részekből áll:

- kereszttetés; bevezető formulák, más az evangéliumok, más az episztolák esetében
- az adott napra rendelt szentírási szakasz felolvasása
- a magyarázatot bevezető imádság
- a szentírási szakasz „bötű szerént való magyarázattya”
- „jó értelmének” kifejtése
- a következő heti ünnepek, események (például házasságkötés) kihirdetése
- a prédikációt záró imádság⁶⁰

58 TELEGGDI, *Az evangéliumoknak [...] magyarázatjának [...] első része...*)(7v.

59 Uo.,)(7v.

60 Uo.,)(9r-v.

A szentírási szakasz magyarázatában nem nehéz felismerni a középkori eredetű négy-szeres írásértelmezés elemeit. A „sensus historicus seu litteralis” magyar neve, a „bötű szerént való magyarázat” a régiségben máskor is előfordul. A „jó értelem” alighanem a „sensus allegoricus” megfelelője, ami az isteni tanítás mélyebb értelmét, megszívlelendő tartalmát jelenti.

Az írásmagyarázat különféle módjainak más korábbi magyar fordításai is ismertek. A *Sermones dominicales*ben a „sensus literalis” – a magyar glossza szerint a „testi értelem” – ellentétéként a „sensus allegoricus” „lelki értelemként” határozza meg a másik glossza. Ehhez hasonlítanak a Temesvári Pelbárt *Pomerium*ának egyik példányában található bejegyzések: „historice vulgo lett dolog szerint, allegorice vulgo lelki értelem szerint”. A *Guillermus-kódex* főszövegében a latinba illesztve olvashatók a magyar kifejezések, kissé más jelentéssel: „historice id est lett dolog szerint”, „allegorice id est írásoknak előhozásával”. Ezzel az értelmezéssel csaknem megegyeznek a *Jászói glosszák*: „Sensus Historicus: lett dolog szerint való értelem; Allegoricus sensus: példa szerint való értelem”.⁶¹

A különféle változatok párhuzamos előfordulásán nem kell csodálkoznunk. A Tarnai Andor által bevezetett fogalomhoz kapcsolódva Bartók Zsófia a következőket írja.

A másodlagos szóbeliség hatását leginkább a prédikációk kapcsán szokás említeni, nem véletlen, hogy a papi használatú szövegek egy része is ezekhez kötődik. Ebbe a csoportba tartozik az a kevés magyar nyelvű distinctió, amely fennmaradt; ide sorolhatók a szentírás többszintű értelmezésének különböző megnevezései, amelyből négy emlék is ismert [...]. Az egyházi használatú latin kifejezéseknek és szövegeknek különféle magyar fordításai éltek egymás mellett, a lejegyzett szövegek is a másodlagos szóbeliség széttagoltságát tükrözik. Ezek a példák is mutatják, hogy még a legalapvetőbb magyar nyelvű szövegek sem áramlottak írásban, a korszak végén is a másodlagos szóbeliség uralkodott. Az, hogy felszaporodnak az ilyen jellegű bejegyzések, talán szintén ennek a nagyon vegyes hagyománynak köszönhető: amikor lejegyezték őket, éppen azt rögzítették, hogy a sok variáns közül ők melyiket használják.⁶²

Visszatérve Telegdihez: a prédikációt záró imádságot a szerző egy lapon keresztül részletezi, felsorolva, mi mindenért kell könyörögni.

A négy-szeres írásmagyarázat elemeinek megjelenése jellemző ellentéte a protestáns felfogásnak. Melancthon nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a Szentírásnak egyetlen értelme van, amit a grammatikai magyarázat tehet világossá. Mivel egyedül ez a biztos, ez képes a legnagyobb mértékben elősegíteni és megerősíteni a befogadást. Bármilyen kívül kóholnak, mivel bizonytalan, nem szilárdíthatja meg eléggé a megértést. Ezért tehát mindig a grammatika vagy a retorika előírásai szerint kell feltárnunk a szövegből eredő, sajátlagos értelmet.⁶³

61 Az idézeteket BARTÓK Zsófia publikálás előtt álló írásaiból vettem: *A másodlagos szóbeliség elsődleges forrásai: Papi használatra készült magyar nyelvű szövegek; Hermeneutikai kifejezések magyarázata*, kézirat, 2019.

62 BARTÓK Zs., *A másodlagos szóbeliség...*, kézirat, 2, 6.

63 MELANCHTHON, *De officio...*, SM V/II. 10.

Telegdi közreadott beszédeiből kitűnik, hogy a fentebbi vázlaton túlmenően is ismerte és alkalmazta a prédikáció megszerkesztéséhez szükséges tudnivalókat. A szentírási szakasz (hagyományosan: thema) felolvasása után előrebocsátja annak summáját, azaz lényegének rövid összefoglalását; ezt a részt a középkori ars praedicandikban prothemának hívták. A divisio szerkezeti egységének felel meg, amikor felsorolja a később kifejtendők egyes részeit, amelyek gyakran az egyes tanulságok. Némely részek további felosztása a subdivisio.⁶⁴

Telegdi Miklósnál a Bornemiszával folytatott vita során a tartalmi kifogások mellett kifejezetten retorikai vonatkozású észrevételek is előkerülnek, mind a dispositiót, mind az elocutiót illetően. Telegdi egy alkalommal a szerkesztetlenséget teszi szóvá.

[...] hol imide, s hol amoda (a hová kívánságid vonsznak) kitérvén az elődbe vött útról, egy olyan szabású, sok féléből egybe szedegetett és egybe zavart könyvet készíteasz, mint az Simulus Moretoma Virgiliusnál, és mint amaz sok állatoknak tagjaiból egybe ragattatott kép, melyrűl Horatius ír, de arte poetica.⁶⁵

A prédikációk elméletével foglalkozó irodalom egyik alapkérdése az alkalmazkodás a közönség műveltségi szintjéhez. Az egyszerű emberekből álló hallgatósággal kapcsolatban már szóba került a közérthetőség követelménye. Az időben előre haladva a kérdés egyre árnyaltabb megfogalmazásaival találkozhatunk. Telegdi első prédikációskötetének előszavában világosan elkülönül a prédikációk két fajtája, a középkori homilia–sermo kettősségének öröksége. Az „együgyű” közönséghez szóló beszédek az áttekinthető felépítés mellett világos, könnyen érthető magyarázatot és egyszerű stílust kívánnak, a felkészültebbek megértik a bonyolultabban szerkesztett és megfogalmazott egyházi szónoklatot is. Ennek alátámasztására Telegdi is Szent Pál hasonló összefüggésben sokszor idézett helyére hivatkozik.

[...] a kisdedeknek készítettett e könyvecske, kiknek tejre vagyon szüksége, nem kemény eledelre, és annak okáért, a mennyire lehetett volna is tüllem, nem akartam friss avagy bölcs beszéddel élnem [...]⁶⁶

64 Telegdi prédikációinak szerkezetéről részletesebben: HORVÁTH Csaba Péter, „Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány Péter?” in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita 183–191 (Vác: MondAt, 2013).

65 TELEGDI, [...] *felelete...* 13–14. Az *Appendix Vergilianában* számon tartott, ismeretlen szerzőtől származó 122 soros *Moretum* Vergilius eredeti műveként jelent meg az *Opera omnia* 1572. évi, Josephus Justus Scaliger által sajtó alá rendezett kiadásában. Egyes vélemények szerint egy Parthenius-mű latin átdolgozása. Maga a moretum egy sokféle alkotórészből (sajt, vaj, zöltségek, fűszerek...) összekevert étel. Versbeli elkészítőjének neve a mértékadó modern kiadásokban Simulus, más helyeken Simylus. A Horatius-hivatkozás a *De arte poetica* 1–10. sorára utal.

66 TELEGDI, *Az evangéliumoknak [...] magyarázatjának [...] első része...*)(7r. A hivatkozott hely: „Lac vobis potum dedi, non escam: nondum enim poteratis: sed nec non quidem potestis: adhuc enim carnales estis.” 1 Cor 3, 2.

E megkülönböztetéssel kapcsolatban gondolhatunk az antik retorika stílusnemeire is, a két szélsőség, a humile és a grande szembeállítására – legalábbis a nyelvi megformálást illetően. Erasmus a prédikációk vonatkozásában a klasszikus három stílusnem helyett négy habitusról vagy caracterről ír: grandis, acris, mediocris, humilis.⁶⁷

Melanchthon figyelmezteti az igehirdetőt: tartsa észben, hogy amikor a Szentírás értelmét magyarázza a népnek, nincs szükség olyan fokú kifinomultságra, mint saját tudós köreiben vagy az iskolában. Épp ellenkezőleg: a lehető legnagyobb mértékben kerülnie kell a túlzott emelkedettséget, mivel az gyakran homályba borítja a közönséget és vég nélküli szócsépléshez vezet. Ugyancsak nem mindenhova való és felesleges elmefitogtatás, ha valaki a példaként előadott történeteknek a legjelentéktelenebb részeit boncolgatja. Ez az iskolában vagy néhány más helyen talán hasznos lehet, de nem a prédikációban.⁶⁸

A vizsgált korszak magyarországi szerzőinek nyilatkozataiban a két véglet jelenik meg: egyrészt a művelt hallgatóságnak szóló, igényesebben szerkesztett, másrészt a „deáktalan község” számára készített, közérthetőbb beszédek különbsége.

Igaz ez a latin nyelvű szövegekre is. Kiss Farkas Gábor idézett tanulmányából tudjuk, hogy Stephanus Thomassius, aki Krakóban és feltehetően Bécsben is tanult, prédikáció-formában írt Miatyánk-magyarázatát Csáktornyan készítette, de Bécsben jelentette meg. Nádasdi Bálint omniáriuma jelentős részben párizsi tanulmányai során írt szentbeszédeit tartalmazza.

A kor párizsi latin ékesszólása szigorúan ciceroniánus volt, a középkori hagyományokat már a prédikációk retorikája is maga mögött hagyta 1530 körülre. A prédikátorok klasszikus latin szónoklatokat írtak cicerói nyelvezettel, és ezekben magyarázták a Szentírást a művelt, három nyelven, latinul, görögül és héberül tudó humanista közönség számára azzal összhangban, hogy a Collège Royal is egy *collegium trilingue*, háromnyelvű kollégium volt.⁶⁹

Van latin példa az ellenkező végletre is. Krakóban végezte tanulmányait Mindszenti András. Váradon magyarul elmondott vasárnapi szentbeszédeinek latin fogalmazványai maradtak fenn omniáriumában. A csak magyarul értő közönséghez szóló prédikációk latin változatai is szükségszerűen egyszerűbb stílusban készültek. Ismét Kiss Farkas Gábort idézve:

Thomassius és Nádasdi Bálint esetében is azt láttuk, hogy a latin nyelvhasználat tekintetében teljes megújulás zajlott le a katolikus prédikációkban. Ez minden bizonnyal nagymértékben köszönhető annak, hogy peregrinációjuk során már a humanista latin nyelvhasználatot kellett elsajátítaniuk, humanista tankönyveket olvastak [...] Ezen igyekezett

67 ERASMUS, *Ecclesiastes, sive de concionandi ratione libri quatuor...* Az általam használt kiadásban (Lugdunum: Sebastianus Gryphius, 1543): 543–544.

68 MELANCHTHON, *De officio...*, SM V/II. 8–10.

69 KISS F. G., „Irodalmi...”, 341.

jelei megfigyelhetők Mindszenti munkáiban is: nyoma sincs bennük a késő középkori beszédgyűjtemények – Herolt, Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát – latinságának, amelyek a katolikus népnyelvű prédikációk mintabeszédeiként még sokáig népszerűek maradtak. Bár Mindszenti prédikációit nyilván magyar nyelven tartotta, [...] a latin szövegnél megpróbált ügyelni az eleganciára és a kifejezésmódra. Ennek jele az is, hogy elnézést kér olvasójától latin stílusa miatt: „Kegyes olvasó, e hirtelen összeszedett művekben ne keress tulliusi ékesszólást, mert a hívókhöz, ha latinul nem tudnak, elegendő keresztényi módon beszélni. Éljen boldogul, Mindszenti András, Várad, 1563.”⁷⁰

A klasszikus műveltség fitogtatása a magyar nyelvű prédikációkban sem kívánatos. Telegdi kerüli a felesleges etimologizálást és az idegen szavak használatát, az öntetszelgő tudálékoskodást. Ennek okát is adja:

Ezeket csak a végre mondtam, hogy senki ne tulajdonécsa tellyességgel temérdek tudatlanságomnak, hogy a közönséges magyarok nyelvén szóllok, hanem ércse, miért mívelem azt. Tudnya illik azért, hogy nem akarok fellyebb értenek annál, a mint szükség. Gyűlölöm, mint Szent Pál is gyűlölte az igéknek haszontalan újságát és a tudománnak hamis nevének hányását [...]⁷¹

Telegdi stiláris kifogásainak sorában azt is kárhoztatja, hogy Bornemisza nemcsak hogy szóba hozza a szalonképtelen dolgokat, hanem szemérmes körülírás helyett nevékon nevezi őket, és ebben még örömét is leli.

[...] ítéllye az Isten, és ítéllyék azok meg, a kik a te ördögi késértetről írott könyvedet olvasásák, hallottak-é valaha vagy a Pispököktől, vagy a Cápaltanokban, vagy akár holott az egész világon olyan szörnyűséges és ondokságos rútságokat, mint akiket te ott egybe gyűjtöttél, nagy gyönyörűséggel elő számláltál, és szemérem nélkül, ingyen nem valami kerülő beszéddel, hanem tulajdon neveken, sok szűzeknek, ártatlan gyermekeknek, ifjaknak és egyéb rendbeli tisztességes jámbor személyeknek botránkozására mosolyogva fejtegetted.⁷²

Telegdi más helyen is támadja Bornemisza stílusát. Amellett, hogy elítéli a „sok szörnyű, ondok és trágár beszédeket”, az „iszonyatos rútságok”, „fertelmességek és tisztátalanságok” részletezését, elméletileg is alátámasztja véleményét. Vitába száll Bornemiszával az „urbanitas” fogalmának értelmezéséről, és ennek során Hieronymusra, Quintilianusra és Szent Pálra hivatkozik:

És mi legyen az urbanitas, meg jelenti Quintilianus, mondván: Urbanitas illa est, in qua nihil agreste, nihil inconditum, nihil peregrinum, neque sensu, neque verbis, neque ore, gestuve possit deprehendi. Lib. 6. Cap. 3. [...] Halgasa csak a szent Pál mondását: Forni-

70 Uo., 349–350.

71 TELEGDI, *Az evangéliumoknak [...] magyarázatjának [...] első része...*, (8v).

72 TELEGDI, *[...] felelete...*, 15–16.

catio et omnis immundicia, aut avaricia nec nominatur is vobis, sicut decet sanctos: aut obscenitas, aut stultiloquium, aut scurrilitas, quae ad rem non pertinent.”⁷³

Az idézett helyet és szövegkörnyezetét részletesen elemzi Oláh Szabolcs. Telegdi Bornemisza-kritikáját illető végkövetkeztetése: „E diskurzus kognitív síkját az a szétválaszthatatlanság bontja ki, amely a követhető diskurzus és az intertextuális tételezés hermeneutikai funkciója között működik.”⁷⁴

Károlyi Péter prédikációinak a szerző halála évében megjelent kiadásában, a korábban idézett ajánlásban Hoffhalter Rudolf további kritikátörténeti érdekű megjegyzéseket tesz. Akárcsak Beythe István már idézett – és éppen ugyanabban az évben, 1584-ben megjelent – ajánlása, a korábbi évtizedekben többek által megfogalmazottak összefoglalásának is tekinthető, ezúttal kifejezetten a retorikai dispositio és elocutio kérdéskörében.

A prédikáció megformálását illetően szóba kerül a kizárólag egyéni megfontolásoktól vezérelt, ösztönösen hömpölygő szóáradat és a szabályok szerint szerkesztett szöveg viszonya. Hoffhalter hangsúlyozza a „szép rend” megtartásának fontosságát, mivel az szorosan összefügg a cél megvalósításával. A követett példák közül ugyanis meg lehet – és meg is kell – tanulni az előadás leghasznosabb módját. Az idegen nyelvből fordított munkákról írja:

Ezzel is penig nem csak az külső renden való emberek, hanem még az Anyaszentegyház-beli Pásztorok is segítettnek, hogy űk is ezféle bölcs tanítóknak nyomdokokat kövessék, és az írásnak magyarázattyában szép rendet tartsanak; mert ha az jó követés egyéb féle mesterségekben igen hasznos, sokkal inkább ez kívántatik az Isten igéjének haszonnal való hirdetésében, hogy az tanítók ne csak az ű fejektül értsenek, hanem szorgalmatosan és híven kövessék azokat, az kikben az Istennek bévebb ajándékát ismerik.⁷⁵

A „külső renden való emberek” és az igehirdetők számára egyaránt hasznos „mesterség” említése alapján valószínűsíthető, hogy Hoffhalter a profán retorikának az egyházi beszédben való alkalmazására gondolt. Az átgondolt szerkezet szükségessége mellett az indokolt „kérdések”, a megfelelő szaktekintélyek idézésére is figyelmeztet.

Később pontosabban is meghatározza az ars concionandi irodalmában közhelynek számító kitételeket, amelyek részletesebb kifejtését a következő század hazai prédikációelméleti irodalmában találhatjuk meg. A logikus felépítés, az áttekinthető szerkezet és a tartalmi és stiláris öntetszegléstől mentes, egyszerű stílus a biztosítéka a hatékony prédikációnak. Figyelemreméltó gondolat – még ha eredetinek ez sem nevezhető –, hogy mindezeket a mesterségbeli tudnivalókat, a kívánatos „formákat és módokat” kemény munkával lehet elsajátítani, de megéri.

73 TELEGDI, *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyának [...] második része...*, (5r–v. Egyik idézet sem egyezik pontosan a ma mértékadónak tekinthető kiadások szövegével. Inst. Orat. 6, 3, 107; Ef 5, 3–4.

74 OLÁH SZ., „Az önszemplét...”, 369–371.

75 KÁROLYI, *Az apostoli Credonak...*, a3r–v.

Az Sz. Pál is az Timoteusnak például veti magát, hogy az ő tanításának módgyát kövesse, és az építő igéknek formáját tartsa meg, az mellyeket ő tüle hallott, és ne gondolljon ő fejtül valami hivalkodó és dicsekedő módgyát; és ezokáért méltók azok feddésre, az kik az Sz írásnak együgyűségét meg utálván, valami bolond agyaskodással avagy homályos igékkel meg egyelik, avagy az írásnak folyása és célja kívül járnak mindeneket össze kevervén, az mellyek az helyire nem illenek is. [...] de viszontag az tudós emberek eszökben viselik, hogy a Sz. írásnak haszonnal való magyarázattyában nagy munka kívántatik, és mennyivel ebben elő mennek, annyival inkább meg esmérik, hogy távol legyenek az derék és tökéletes értelemtül, sőt idővel és gyakorlattal értelmeket is niha megjobbítják.⁷⁶

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk: az 1530–1580 közti korszak hazai irodalmi gondolkodásának kifejezetten a prédikációkhoz kapcsolódó megnyilvánulásai legnagyobb részben ugyanazokat a területeket érintik, amelyek a századok során mind európai, mind magyar vonatkozásban újra meg újra előkerülnek. Ilyenek azok a megállapítások, amelyek a prédikátor céljairól, írásmódszeréről, szövegalkotási eljárásairól árulnak el egyet s más. A nemzeti nyelvű irodalom kibontakozását illetően különösen fontosak az anyanyelvű művelődésre, a megcélzott közönségre vonatkozó elképzelések. Felmerül az összehasonlítás más nemzetekkel és a felzárkózás igénye. Megfogalmazódik a szóbeliség és az írásbeliség megítélése, részben a történelmi helyzet alakulásából következik a különböző médiumok arányainak változása. Bizonyos tartalmi elemek elválaszthatatlanul összefonódnak a prédikáció szerkezeti és stiláris jellemzőivel, amelyekről több esetben ugyancsak esik szó.

Tágabb kritikátörténeti összefüggésekben a prédikációk elméleti problémáira is igaz, ami más műfajoknál is megfigyelhető. A korábbi elszórt adatokhoz képest már gyakoribbak és határozottabbak a szerzői reflexiók. Az érintett kérdésköröket a későbbiek során egyre árnyaltabb megjegyzésekben, majd önálló művekben is kifejtik. A vizsgált korszakban tárgyalt jelenségeket összevetve az előzményekkel és a későbbi fejleményekkel folyamatában bontakozhat ki a prédikációkról való gondolkodás története.

76 Uo., a3v–a4r.